

**МІНІСТЕРСТВО НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

УДК 159.9: 159.94

ТИТАРЕНКО Андрій Вікторович

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК РЯТУВАЛЬНИКІВ ПІД ВПЛИВОМ
ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ**

Спеціальність 19.00.09
«Психологія діяльності в особливих умовах»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті цивільного захисту України, Міністерство надзвичайних ситуацій України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор **ТІМЧЕНКО Олександр Володимирович**, Національний університет цивільного захисту України, науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології, провідний науковий співробітник.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **ЛЕФТЕРОВ Василь Олександрович**, Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, кафедра психології та соціології, професор;

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник **ВОРОБІЙОВА Інна Вікторівна**, Академія внутрішніх військ МВС України, науково-дослідна лабораторія психології службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України науково-дослідного центру, старший науковий співробітник.

Захист відбудеться «22» березня 2013 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.707.02 в Національному університеті цивільного захисту України за адресою: 61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету цивільного захисту України за адресою: 61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94.

Автореферат розіслано «21» лютого 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Дослідження людської особистості нерозривно пов'язане з вивченням її індивідуально-психологічних характеристик. Цьому питанню присвячена низка теоретичних та практичних робіт у психології, та далеко не завжди в них враховується трансформація цих характеристик під впливом різноманітних екзистенціальних проблем і належність особистості до певної професії (у тому числі й екстремального профілю діяльності).

У наявних наукових літературних джерелах практично відсутніми є дослідження трансформації індивідуально-психологічних характеристик особистості пожежних-рятувальників у процесі їх професіогенезу. У той же час, ми переконані, що особистість пожежного-рятувальника як стійка система соціально значущих індивідуально-психологічних характеристик, реалізується саме в процесі соціальних та професійних зв'язків через його фахову діяльність. Саме професійна діяльність надає єдність не тільки внутрішній структурі особистості пожежного-рятувальника, але й цілісність, системність зв'язкам фахівця МНС з навколишнім світом. При цьому пожежний-рятувальник не розчиняється у своїй професійній діяльності, а змінює через неї свій світ, вибудовує свої стосунки з ним, іншими людьми, життям як таким. Саме у професійній діяльності особистість пожежного-рятувальника проявляється, формується, змінюється.

Основні дослідження, що зробили суттєвий внесок у вивчення психологічних аспектів діяльності пожежних-рятувальників і сприяли розвитку у них професійно важливих особистісних якостей, були проведені В. М. Крайнюк, М. А. Кришталею, А. С. Куфлієвським, С. М. Миронцем, О. В. Садковим, А. Г. Снисаренком, Д. С. Тітаренко та ін. Однак рівень системності у вивченні працівника МНС залишався недостатнім, оскільки не враховував такі важливі системні особливості, як специфіку взаємозв'язку особистісних якостей пожежного-рятувальника та динаміку їх розвитку, а також особливості актуалізації (прояву) цих властивостей під впливом екзистенціальних проблем професійного становлення фахівця.

Актуальність проблеми, її практична значущість, недостатня розробка в теоретичному та методологічному аспектах і визначили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України та пов'язане з реалізацією Загальнодержавної цільової програми розвитку цивільного захисту на 2009 – 2013 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.08.2008 року № 1156-р.

Матеріали дослідження було використано під час опрацювання науково-дослідної роботи «Розробка рекомендацій щодо психологічного забезпечення проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт із ліквідації наслідків руйнування житлових будівель» (РК № 0107U003095).

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Національного університету цивільного захисту України (протокол № 6 від 24 грудня 2007 року) та погоджена на засіданні бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол від 29.05.2012 р. № 5).

Об'єкт дослідження – індивідуально-психологічні характеристики рятувальників.

Предмет дослідження – особливості трансформаційних процесів у ціннісно-смысловій, мотиваційно-потребовій, емоційно-вольовій сферах та деяких структурних компонентах «Я-концепції» рятувальника, що виникають під впливом екзистенціальних проблем професійного становлення фахівця МНС.

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що особистісні зміни, які відбуваються у фахівця пожежно-рятувального підрозділу (ПРП) МНС, обумовлені не тільки етапами його професійного становлення, а й основними екзистенціальними проблемами, які долає фахівець у процесі професіогенезу.

Мета дослідження: на основі теоретико-методологічного аналізу проблеми професійного становлення особистості дослідити характер динаміки особистих змін фахівців пожежно-рятувальних підрозділів МНС, які відбуваються під впливом екзистенціальних проблем їх професійної діяльності.

Завдання дослідження:

✓ Шляхом критичного аналізу відповідних наукових джерел визначити основні методологічні засади і пояснювальний принцип для дослідження трансформації індивідуально-психологічних характеристик рятувальників, що відбуваються під впливом екзистенціальних проблем їх професійного становлення.

✓ Дослідити динаміку та проаналізувати особистісні зміни, які відбуваються з фахівцем пожежно-рятувального підрозділу на рівні його емоційно-вольової, ціннісно-смыислової та мотиваційно-потребової сфер під час подолання основних екзистенціальних проблем професійного становлення.

✓ Визначити та проаналізувати особистісні зміни, які відбуваються з фахівцем пожежно-рятувального підрозділу на рівні його самовідношення та самосприйняття при вирішенні основних екзистенціальних проблем професійного становлення.

✓ Виявити загальні риси динаміки особистісно-професійного становлення пожежного-рятувальника під час подолання ним основних екзистенціальних проблем професіогенезу.

Методи дослідження:

теоретичного характеру: аналіз наукової літератури, психологічний аналіз нормативно-правових документів, узагальнення отриманої інформації, системний аналіз та інтерпретація даних;

емпіричного характеру:

а) *діагностичні:* анкетування - застосовувалось з метою збору біографічних даних досліджуваних, вивчення особливостей їх сприйняття власної професії,

визначення вектору професійної спрямованості та ієрархії мотивів їх професійної діяльності, визначення основних екзистенціальних проблем професіогенезу рятувальників;

б) психодіагностичні:

Для оцінювання індивідуально-психологічних особливостей досліджуваних використовувалася методика діагностики особливостей структури темпераменту В. М. Русалова.

Для визначення рівня суб'єктивного контролю, як однієї з найважливіших характеристик самосвідомості особистості, що визначає особливості поведінкових реакцій фахівця в широкому спектрі соціальних взаємодій, використано методику визначення рівня суб'єктивного контролю особистості (Є. Ф. Бажин Є. А. Голинкіна, А. М. Еткінд).

Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні «Я-концепції» особистості була використана:

- Методика дослідження самовідношення «МДС» (С. Р. Пантелеев), що дозволяє виявити структуру самовідношення особистості фахівця.

Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні емоційно-вольової сфери особистості було використано такі методики:

- особистісний опитувальник «SACS» для вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки (стрес-долаючої поведінки) як типів реакцій особистості людини у подоланні стресових ситуацій;

- методика «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер. Адаптований варіант Т. Л. Крюкової). Це методика спрямована на вивчення особливостей поведінки особистості в ситуації стресу;

- методика дослідження рівня тривожності Дж. Тейлора (в адаптації Т. А. Немчинова) призначена для вимірювання проявів тривожності;

- методика «Дослідження тривожності» (Ч. Д. Спілберг. Адаптований варіант Ю. Л. Ханіна) націлена на виявлення особливостей особистісної та ситуаційної тривожності;

- копінг-тест (Р. Лазаруса) – для виявлення копінг-механізмів, засобів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій;

- опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки – ССП-98» (В. І. Моросанова) для вивчення стилю саморегуляції у фахівців пожежно-рятувальних підрозділів.

Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні ціннісно-смыслової сфери особистості було використано такі психодіагностичні методики:

- методика дослідження ціннісних орієнтацій (МДЦО) М. Рокича – з метою прямого ранжування списку цінностей фахівця МНС;

- опитувальник термінальних цінностей (ОТеЦ) І. С. Сеніна – для визначення термінальних цінностей досліджуваних, як переконань людини в перевазі однієї мети над іншою;
- тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтєва – являє собою адаптовану версію тесту «Мета в житті» та націлений на оцінку наявності або відсутності смислу життя у випробуваних.

Для діагностики змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні мотиваційно-потребової сфери особистості було використано:

- метод парних порівнянь В. В. Скворцова (модифікація І.А. Акіндінової) для виявлення актуальності базових потреб досліджуваних.

Для обробки отриманих результатів нами було використано низку математико-статистичних методів: кореляційний аналіз, одномірний дисперсійний аналіз, підрахунок відмінностей за t-критерієм Стьюдента та за ϕ - критерієм Фішера.

Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою комп'ютерної програми SPSS 8.0.

Методологічну основу дослідження склали положення, які пов'язані з розробленою у вітчизняній психології теорією єдності психіки й діяльності (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов та ін.); теоретичні положення загальної та генетичної психології, що розкривають закономірності розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С. Л. Рубінштейн, С. Д. Максименко та ін.); теоретичні уявлення щодо інтегративності особистісного підходу до психологічного аналізу діяльності (Б. Г. Ананьєв, В. С. Мерлін, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн та ін.), психологічне системне дослідження діяльності (С. Г. Геллерштейн, В. Я. Дилерський) та положення системогенетичної концепції (В. Д. Шадриков); дослідження у сфері діяльності в особливих умовах (В. М. Крайнюк, В. О. Лефтеров, Є. М. Потанчук, О. Д. Сафін, В. В. Стасюк, О. В. Тімченко та ін.).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що:

✓ *уперше* у вітчизняній психологічній науці виявлено динаміку та проаналізовано особистісні зміни, які відбуваються з фахівцем пожежно-рятувального підрозділу МНС на рівні його ціннісно-сислової, мотиваційно-потребової, емоційно-вольової сфер і деяких структурних компонентах «Я-концепції» під час подолання ним основних екзистенціальних проблем професійного становлення;

✓ *отримало подальший розвиток* уявлення про вплив особливостей професійної діяльності на особистість пожежного-рятувальника;

✓ *уточнено* дані щодо професійного становлення та професійного розвитку особистості працівника пожежно-рятувального підрозділу МНС.

Практична значущість роботи визначається можливістю використання результатів дослідження психологами МНС та керівним складом ГУ (У) МНС України в областях у процесі проведення заходів щодо психологічного

забезпечення професійної діяльності Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України.

Науково-обґрунтовані дані щодо психологічних особливостей у динаміці особистісно-професійного становлення пожежного-рятувальника під час подолання ним основних екзистенціальних проблем професіогенезу дають підґрунтя для розробки диференційованих психопрофілактичних та психокорекційних програм із максимальним врахуванням індивідуально-психологічних особливостей конкретного працівника МНС.

Апробація та впровадження результатів роботи. Теоретичні розробки та результати дослідження впроваджені у навчально-виховний процес Національного університету цивільного захисту України при викладанні навчальних дисциплін: «Екстремальна психологія» та «Основи психологічного забезпечення діяльності МНС» (акт впровадження №07/2012 від 28.05.2012 р.). Результати лонгітюдного дослідження впроваджені у діяльність ГТУ МНС у Донецькій області (акт впровадження № 31 від 22.06.2012 р.) та ГТУ МНС у Харківській області (акт впровадження №14/ос від 20.08.2012 р.).

Основні положення дисертації розглянуто на засіданнях науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України та апробовано на: IV науково-практичній конференції «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України» (м. Харків, 22 лютого 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (Донецька обл., м. Макіївка, 24-25 лютого 2012 р.); науково-практичній конференції «Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти» (Харків, 7 квітня 2012 р.); IV Міжвузівській науковій конференції «Проблеми психології діяльності в особливих умовах» (м. Черкаси, 19 квітня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Чрезвычайные ситуации: теория, практика, инновации» (Гомель, Республіка Беларусь 24-25 травня 2012 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у 12 публікаціях, 6 з яких - статті у фахових наукових виданнях з психологічних наук, 5 - тези доповідей на наукових конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Рукопис дисертації містить 209 сторінок (з них 175 сторінок основного тексту). Робота містить 49 таблиць, 8 рисунків. Список використаних джерел налічує 176 найменувань, у тому числі 22 – іноземних.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ містить обґрунтування актуальності проблеми дослідження та обраного напрямку дисертаційної роботи, розкриває її об'єкт та предмет, головну мету, гіпотезу та завдання, методологічні та методичні підходи. Викладено наукову новизну та практичну значущість роботи. Наведено відомості про

апробацію та впровадження результатів дослідження в практику діяльності МНС України.

Перший розділ «Науково-теоретичні підвалини вивчення трансформаційних процесів, що відбуваються на рівні індивідуально-психологічних характеристик фахівця під впливом екзистенціальних проблем професіогенезу» містить стислий огляд основних методологічних засад стосовно обраної теми дослідження.

Зазначено, що індивідуально-психологічні особливості обумовлюються неповторністю та своєрідністю психіки кожної людини. Природною передумовою таких індивідуальних особливостей є передусім спадкові та вроджені біологічні особливості будови та функціонування організму. Однак індивідуальні якості особистості визначаються не тільки біологічними особливостями. Переконливо доведено, що природжене має властивість змінюватися в залежності від умов зростання, виховання та життєдіяльності індивіда.

Доведено, що вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості повинно враховувати потрійності визначення людської індивідуальності: (1) неповторну своєрідність суб'єктивного світу людини; (2) цілісність індивідуальності як такої системи, що саморозвивається з притаманними їй інтегральними ефектами (адаптивністю, оптимальністю, результативністю, компенсаторністю) та (3) відмінності, що об'єктивно реєструються між людьми (індивідуальні, типологічні, групові).

Відзначено, що однією з найважливіших детермінант розвитку людини, яка впливає на формування, становлення та розвиток особистості саме під час здійснення нею певного, відповідного її віку, типу діяльності є провідна діяльність. Провідна діяльність характеризується такими трьома ознаками: (1) діяльність, у формі якої виникають і в межах якої диференціюються інші, нові види діяльності; (2) діяльність, в якій формується або перебудовуються приватні психічні процеси; (3) діяльність, від якої найбільше залежать основні зміни особистості, які спостерігаються в певному віці.

Зазначено, що професія впливає не тільки на формування певних особистісних особливостей професіонала, але й на його сприйняття та розуміння світу та самого себе. Професіонали сприймають навколишній світ і себе в ньому через призму світу своєї професії.

Виділені та охарактеризовані основні особливості професійної діяльності пожежного-рятувальника МНС. Необхідність такого кроку обґрунтована такими чинниками методологічними положеннями: С. Л. Рубінштейна про те, що з одного боку, лише в діяльності повною мірою проявляються властивості особистості, а з іншого боку, особистість постає як сукупність внутрішніх умов, через які проходять всі зовнішні впливи. Останні дають той чи інший психічний ефект, переломлюючись через психічний стан суб'єкта; розумінням Б. Ф. Ломовим того, що саме в діяльності здійснюється розвиток психіки як цілого; встановленою О. М. Леонтьєвим залежністю між формуванням і протіканням різних психічних процесів від змісту діяльності; твердженням

В. О. Бодрова, що якості особистості формуються не безпосередньо суспільними умовами життя, а через її діяльність у конкретних умовах. Властивості особистості які утворюються під час діяльності, входять до структури її наступної діяльності, зазнають у ній різних змін, диференціюються, інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким і є структура особистості; (5) - поглядами К. К. Платонова про те, що особистість у цілому та її якості виявляються і формуються у діяльності.

Основними особливостями професійної діяльності пожежних-рятувальників є дефіцит часу й відсутність належної інформації, що потрібна для організації відповідних дій та прийняття відповідного рішення; невизначеність завдань у зв'язку з незвичністю і складністю просторового орієнтування в незнайомій місцевості; неперервність нервово-психічного напруження, яке спричинене систематичною роботою в небезпечному середовищі (при високій температурі, шумі, високій густині диму, підвищеній вологості, обмеженій видимості тощо); постійна загроза життю і здоров'ю (можливі обвали будівельних конструкцій, вибухи парів і газів тощо); емоційні та стресові розлади (винесення травмованих людей, загибель товариша по службі та ін.); значні фізичні навантаження, що виникають у наслідок високого темпу роботи з рятування людей і гасіння пожеж, розбирання конструкцій, перенесення пожежно-технічного обладнання на значні відстані; труднощі, зумовлені необхідністю проведення робіт в обмеженому просторі (у тунелях, підземних галереях, газопровідних і кабельних комунікаціях); неочікувані перешкоди, що ускладнюють виконання оперативних завдань; дискомфортний стан через перебування в бойовому одязі та спорядженні.

Виділені та охарактеризовані основні екзистенціальні проблеми, що виникають у пожежного-рятувальника в процесі професіогенезу.

У ході дослідження під терміном «екзистенціальні проблеми» розуміється така проблема, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта професійної діяльності в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних заходів, які можуть врятувати об'єкт від розвитку в нього професійних деструкцій.

Доведено, що основними факторами, які відрізняють екзистенціальні проблеми від інших ситуацій у житті пожежного-рятувальника, є їх незвичність, специфічність, новизна і те, що сама особистість не знає, як їй діяти.

У другому розділі *«Організація роботи та методи емпіричного дослідження»* наведено процедуру та методику проведення власне авторського дослідження.

З метою реалізації мети та завдань дисертаційної роботи було сплановано та проведено комплексне емпіричне лонгітюдне дослідження, яке виконувалось у декілька етапів.

Першим етапом дослідження стало детальне та всебічне вивчення проблеми професіогенезу фахівців пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, проблем їх професійного становлення та досягнення ними верхівок

професіоналізму. На цьому ж етапі було визначено мету і завдання дослідження та проведено аналіз літературних джерел з цієї проблематики.

На другому етапі було підібрано адекватні психодіагностичні методи й методики та проведено емпіричне дослідження трансформаційних змін особистісних особливостей фахівців пожежно-рятувальних підрозділів, які змінюються під впливом екзистенціальних проблем професійної діяльності рятувальників.

На третьому етапі узагальнено отримані результати, які у подальшому піддалися статистичному аналізу. Отримані дані було систематизовано, зроблено висновки, здійснена апробація та впровадження основних результатів дослідження.

На початковому етапі в нашому дослідженні взяли участь 94 курсанти факультету пожежної безпеки Національного університету цивільного захисту України (НУЦЗУ). Дослідження тривало протягом 5 років з 2004 по 2009 роки. Заміри особливостей змін особистісних характеристик проводились кожного року (з 1 по 5 курс).

Крім того у подальшому, в нашому дослідженні взяли участь 68 фахівців пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, куди після випуску були розподілені курсанти НУЦЗУ, які протягом п'яти років брали участь у нашому дослідженні. Тестування за їх участю тривало з 2009 року по 2012 роки.

Поряд з проведенням цього дослідження та відповідно до визначених екзистенціальних проблем нами було реалізовано заміри виразності основних індивідуально-психологічних характеристик на кожному з етапів їх подолання.

Проведений аналіз специфічних особливостей професійної діяльності фахівців МНС показав наявність певних професійних подій на шляху їх професійного становлення, які обумовлюються своєрідними екзистенціальними проблемами різного змісту:

✓ *перша подія* - 2-й курс навчання, коли курсанти вперше заступають на чергування до навчальної пожежної частини, яка здійснює реальні виїзди на ліквідацію пожеж у місті Харкові разом з пожежно-рятувальними підрозділами ТУ МНС України в Харківській області;

✓ *друга подія* - перші дні самотійного перебування на посаді начальника караулу (зміна соціальної ролі, початок самотійної професійної діяльності, відповідальність не тільки за себе, а й за підлеглих);

✓ *третьа подія* - перший досвід з організації та проведення робіт з ліквідації наслідків великомасштабної пожежі в якості начальника караулу.

Вирішення фахівцем вищезазначених професійних подій ми вважаємо основними етапами професійного становлення пожежного-рятувальника. У нашому випадку стаж професійної діяльності та кількість надзвичайних ситуацій, у ліквідації яких фахівець взяв участь, не були важливими. Ми виходили з того, що існують обов'язкові умови становлення, через які потрібно пройти фахівцеві, щоб стати професіоналом пожежно-рятувальної справи.

В якості особистісних характеристик, які є динамічними за своєю суттю та які можуть змінюватися під впливом певних факторів, ми виокремили: емоційно-вольову, ціннісно-смыслову, мотиваційно-потребову сфери пожежного-рятувальника, а також «Я-концепцію» фахівця. Саме ці компоненти ми вважаємо психологічною основою розвитку професійної компетентності фахівця.

Характер динаміки зазначених індивідуально-психологічних особливостей у подальшому дозволив судити про прогресивний або регресивний характер професійного розвитку пожежного-рятувальника. Перший вид професійного розвитку сприяв високому рівню професіоналізму рятувальника, а регресивний характер – ставав умовою виникнення професійної деформації особистості або чинником незадоволеності фахівця власною професією (неадекватна професійна ідентифікація, що дуже часто призводила до звільнення фахівця з МНС).

У третьому розділі *«Особливості трансформаційних змін індивідуально-психологічних характеристик фахівців пожежно-рятувальних підрозділів МНС України»* наведено результати, отримані у ході проведення власне авторського дослідження.

Проведення лонгітюдного емпіричного дослідження дозволило відстежити загальну динаміку в трансформації індивідуально-психологічних характеристик пожежних-рятувальників, виокремити та обґрунтувати як прогресивний так і регресивний вектори розвитку фахівця.

Аналізуючи отримані результати (див. табл. 1-3), ми можемо констатувати, що *перший етап професійного становлення фахівця* пожежно-рятувального підрозділу (див. табл. 1) є пошуковим, на якому відбувається коливання спрямованості працівника МНС, формується його професійна ідентичність, проходить пошук себе в професії та оцінка свого професійного майбутнього.

Другий етап професіогенезу (див. табл. 2) можна назвати вирішальним для самовизначення фахівця, а саме – для прийняття чи неприйняття своєї нової професійної ролі. З отриманих результатів ми бачимо існування своєрідного балансу між трансформаціями особистісних особливостей, які можуть впливати як на позитивний, так і на негативний або регресивний професійний розвиток фахівця.

Третій етап професійного становлення (див. табл. 3) відрізняється здебільшого позитивними тенденціями в трансформаційних змінах індивідуально-психологічних характеристик фахівця та характеризується прогресивним вектором розвитку.

Трансформаційні зміни індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника при подоланні ним екзистенціальних проблем на першому етапі професійного становлення

Взаємозв'язки індивідуально-психологічних характеристик, що обумовлюють внутрішні трансформації	Прогресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення	Регресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення
<p>1) Рівень інтернальності + соціальна пластичність ($r=0,57$; $p\leq 0,01$).</p> <p>2) Рівень інтернальності + емоційність ($-r=0,37$; $p\leq 0,05$).</p> <p>3) Рівень інтернальності + термінальна цінність «активність» ($r=0,29$; $p\leq 0,05$).</p> <p>4) Соціальна пластичність + термінальна цінність «соціальні контакти» ($r=0,38$; $p\leq 0,05$).</p> <p>5) Емоційність + неадекватна самооцінка ($r=0,22$; $p\leq 0,05$).</p> <p>6) Емоційність + внутрішня конфліктність ($r=0,45$; $p\leq 0,01$).</p> <p>7) Соціальна пластичність + гнучкість ($r=0,77$; $p\leq 0,01$).</p> <p>8) Рівень інтернальності + особистісна тривожність ($-r=0,41$; $p\leq 0,05$).</p> <p>9) Емоційність + асоціальний тип копіngu ($r=0,34$; $p\leq 0,05$).</p> <p>10) Емоційність + орієнтація на уникнення ($r=0,36$; $p\leq 0,05$).</p>	<p>➤ Домінуючою цінністю є соціальні контакти в межах життєвої сфери «суспільне життя»; в межах сфери «професійне життя» домінує така цінність як саморозвиток; в межах життєвої сфери «навчання» домінує орієнтація на досягнення. Найбільш актуальними та важливими для курсантів є сфера «навчання та освіта» і «суспільне життя».</p> <p>➤ Процес цілеутворення можна назвати одним з найважливіших.</p> <p>➤ Високі показники шкали «локус контролю – «життя».</p> <p>➤ Позитивна оцінка обраної професії.</p> <p>➤ Фіксується більш менш постійна працездатність, впевненість у собі, орієнтація на успіх.</p> <p>➤ Формування ставлення до себе залежно від ступеня адаптованості в ситуації.</p>	<p>➤ Домінує цінність-мета <i>матеріальне становище</i>, що полягає у зверненні до факторів матеріального благополуччя як до головного сенсу життя; в межах життєвої сфери «навчання та освіта» головує потреба у <i>власному престижі</i>.</p> <p>➤ Поодинокі випадки байдужого ставлення до обраної професії.</p> <p>➤ Сприйняття професії як засобу самореалізації та можливості проявити себе (егоцентрична спрямованість).</p> <p>➤ Не достатньо розвинені механізми та навички саморегуляції, слабкий вольовий контроль над зовнішніми проявами, внутрішня напруга.</p> <p>➤ Схильність приймати не всі свої чесноти та критикувати не всі свої недоліки.</p> <p>➤ Потреба в плануванні розвинена слабо, мета досить часто змінюється, а отже, і рідше досягається. Випробувані майже не замислюються над своїм майбутнім, мета ставиться ситуативно і досить часто під примусом ззовні.</p> <p>➤ Невміння та небажання програмувати та прогнозувати послідовність своїх дій.</p> <p>➤ Знижена можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей.</p> <p>➤ Рівень як особистісної, так і реактивної тривожності є високим.</p> <p>➤ Є характерним використання нерационального неконструктивного типу поведінки, націленої на подолання стресу.</p> <p>➤ Домінуючими мотивами професійної діяльності є «бажання зробити професійну кар'єру», «прагнення безпеки, можливості проявити себе», а також «схильність до воєнізованої служби».</p>

Трансформаційні зміни індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника при подоланні ним екзистенціальних проблем на другому етапі професійного становлення

Взаємозв'язки індивідуально-психологічних характеристик, що обумовлюють внутрішні трансформації	Прогресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення	Регресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення
<p>1) Рівень інтернальності + соціальна ергічність ($r=0,50$; $p\leq 0,05$).</p> <p>2) Рівень інтернальності + інструментальна цінність «терпимість» ($r=0,39$; $p\leq 0,05$).</p> <p>3) Рівень інтернальності + локус контролю «результат» ($r=0,31$; $p\leq 0,05$).</p> <p>4) Локус контролю «результат» + самовпевненість ($r=0,61$; $p\leq 0,01$).</p> <p>5) Самовпевненість + самостійність ($r=0,44$; $p\leq 0,05$).</p> <p>6) Рівень інтернальності + особистісна тривожність ($r=0,29$; $p\leq 0,05$).</p> <p>7) Локус контролю «результат» + «модельовання» ($r=0,77$; $p\leq 0,01$).</p> <p>8) Особистісна тривожність + орієнтація на емоції ($r=0,40$; $p\leq 0,01$);</p> <p>9) Локус контролю «результат» + потреба у самовираженні ($r=0,42$; $p\leq 0,05$)</p>	<p>➤ Цінність досягнення максимального прояву віднайшла в межах сфери «професійне життя», також відзначається висока вираженість цінності соціальні контакти; домінуючими в межах сфери «навчання та освіта» відзначаються такі цінності як креативність та матеріальне становище. Сфера «професійне життя» є найголовнішою для пожежних-рятувальників МНС. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення.</p> <p>➤ Домінує така смисложиттєва орієнтація як мета.</p> <p>➤ Підвищення рівня осмисленості життя.</p> <p>➤ Оцінка своєї професії як складної та відповідальної.</p> <p>➤ Відкритість новому досвіду у пізнанні своєї особистості, пошуки відповідності реального та ідеального «Я». Бажання вдосконалювати власну особистість є досить чітко вираженим; при цьому джерелом цього може бути незадоволеність собою.</p> <p>➤ Рівень особистісної тривожності знижується до середнього.</p> <p>➤ Домінуючі мотиви професійної діяльності «схильність до воєнізованої служби», а також «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах».</p>	<p>➤ Проявляється незадоволеність минулим.</p> <p>➤ Сприйняття професії як можливості зробити кар'єру.</p> <p>➤ Зростання рівня вибіркового ставлення до себе, що може свідчити про подолання деяких психологічних захистів при актуалізації інших, особливо у складних ситуаціях.</p> <p>➤ Підвищення рівню самовпевненості.</p> <p>➤ Не достатньо розвинені механізми та навички саморегуляції, слабкий вольовий контроль над зовнішніми проявами, внутрішня напруга.</p> <p>➤ Відзначається імпульсивність у діях, нездатність самостійно формувати програму власних дій. Найчастіше майбутні та молоді фахівці схильні діяти за принципом методу спроб та помилок.</p> <p>➤ Потреба в усвідомленому плануванні та програмуванні своєї поведінки не сформована, пожежні-рятувальники більш залежні від ситуації і думки оточуючих людей.</p> <p>➤ Рівень реактивної тривожності в пожежних-рятувальників залишається високим.</p> <p>➤ Характерною є стрес-долаюча поведінка за типом «пасивна пряма».</p>

Трансформаційні зміни індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника при подоланні ним екзистенціальних проблем на третьому етапі професійного становлення

Взаємозв'язки індивідуально-психологічних характеристик, що обумовлюють внутрішні трансформації	Прогресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення	Регресивний вектор розвитку фахівця у процесі професійного становлення
<p>1) Рівень інтернальності + самообвинувачення ($r=0,29$; $p\leq 0,05$).</p> <p>2) Рівень інтернальності + рівень ергічності ($r=0,58$; $p\leq 0,01$).</p> <p>3) Рівень ергічності + пластичність ($r=0,34$; $p\leq 0,01$).</p> <p>4) Рівень інтернальності + темп ($r=0,28$; $p\leq 0,05$).</p> <p>5) Рівень інтернальності + інструментальна цінність «відповідальність» ($r=0,33$; $p\leq 0,05$).</p> <p>6) Локус контролю «життя» + інструментальна цінність «відповідальність» ($r=0,63$; $p\leq 0,01$).</p> <p>7) інструментальна цінність «відповідальність» + оцінка результатів ($r=0,27$; $p\leq 0,05$).</p> <p>8) Локус контролю «життя» + оцінка результатів ($r=0,51$; $p\leq 0,01$).</p> <p>9) Локус контролю «життя» + потреба у безпеці ($r=0,63$; $p\leq 0,01$).</p> <p>10) Оцінка результатів + орієнтація на вирішення завдання ($r=0,38$; $p\leq 0,05$).</p>	<p>➤ Головною цінністю є активні соціальні контакти. Це цінність є найбільш актуальною у сфері «професійне життя» особистості. У сфері «навчання і освіта» провідними є такі цінності як досягнення та саморозвиток.</p> <p>➤ Високі показники шкали «локус контролю – «Я».</p> <p>➤ Оцінка своєї професії як складної та відповідальної.</p> <p>➤ Сприйняття своєї професії як можливості допомагати людям.</p> <p>➤ Домінування глибокого розуміння себе, оптимальний рівень критичності по відношенню до себе.</p> <p>➤ Поява відчуття про здатність чинити опір зовнішнім впливам та контролювати власні емоційні реакції та переживання стосовно себе.</p> <p>➤ Схильність сприймати всі сторони свого «Я», приймати себе у всіх своїх проявах, цілком оцінювати власну поведінку.</p> <p>➤ У цілому досить позитивне ставлення до себе, баланс між власними можливостями та вимогами навколишнього середовища, між прагненнями та досягненнями. Фахівці в цілому задоволені ситуацією та собою.</p> <p>➤ Підвищується здатність свідомо програмувати свої дії.</p> <p>➤ Розвиненість та адекватність самооцінки, сформованість та стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки результатів діяльності.</p> <p>➤ Високий показник загального рівня саморегуляції.</p> <p>➤ Зниження рівня особистісної тривожності.</p> <p>➤ Домінування у ситуації стресу активної та просоціальної стратегій подолання.</p> <p>➤ Домінують такі мотиви професійної діяльності як «прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям», «змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах» та «прагнення до морального задоволення від роботи».</p>	<p>➤ Зниження процесу цілеутворення, зосередженість на самому процесі життя.</p> <p>➤ Зниження рівня осмисленості життя.</p> <p>➤ Високий рівень реактивної тривожності.</p>

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та по-новому вирішено наукову проблему, яка виявляється в розкритті трансформаційних процесів, що відбуваються на рівні індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника під впливом екзистенціальних проблем його професійного становлення.

1. Становлення та розвиток індивідуально-психологічних характеристик особистості відбувається в нерозривному взаємозв'язку з професіогенезом людини, детермінує характер, особливості й рівень її професіоналізації та професійної кар'єри.

Професіогенез є цілісним безперервним процесом розвитку особистості фахівця й професіонала, що починається з моменту вибору професії і закінчується із припиненням професійної діяльності.

Ефективність професіогенезу залежить від успішного проходження всіх його стадій, але особлива роль надається професійному навчанню, покликаному сприяти становленню людини та формуванню в неї професійно важливих якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності.

2. Професійна діяльність пожежних-рятувальників є складним процесом, який відзеркалює основні властивості загального феномену діяльності, зокрема, цілеспрямованість, предметність, перетворюючий і усвідомлений характер, детермінованість умовами служби. Вона в широкому розумінні є формою суспільної діяльності й має соціально-політичний характер. За допомогою цієї діяльності здійснюється протипожежний захист об'єктів, цивільний захист населення та територій від надзвичайних ситуацій, надання допомоги людям. У цілому її зміст визначається трьома складовими: запобігти, врятувати, допомогти.

Під екзистенціальною проблемою у професійній діяльності пожежного-рятувальника розуміється така проблема, яка ставить під сумнів подальше існування фахівця в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних заходів, які можуть попередити розвиток у нього професійних деструкцій. Основними факторами, які відрізняють екзистенціальні проблеми від інших ситуацій у житті пожежного-рятувальника, є їх незвичність, специфічність та новизна.

3. Дослідження, що проходило протягом 8-ми років професійного становлення наших випробуваних, дозволило визначити деякі закономірності змін у аспекті трансформацій індивідуально-психологічних характеристик пожежного-рятувальника, що відбувалися під впливом основних екзистенціальних проблем їх професіогенезу.

Так, на першому етапі дослідження у фахівців спостерігається превалювання особистісних змін, які не можна назвати бажаними. Поряд з цим всі зміни, що відбуваються з курсантами на цьому етапі, говорять про активний процес формування особистості фахівця-пожежного, адже на цьому етапі обов'язковим є пошук особистістю свого місця в обраній професійній діяльності.

Другий етап дослідження показав, що характер змін, зафіксованих на початку самостійної професійної діяльності рятувальника є стабільнішим, ніж зміни, що відбувалися на етапі, коли випробувані вперше заступали на чергування до навчальної пожежної частини. Зауважимо, що ці результати відзначалися тільки після факту усвідомлення фахівцем своєї нової професійної ролі та соціального статусу.

Третій етап дослідження можна назвати етапом переоцінки, головною особливістю якого є загальний позитивний професійний розвиток фахівця.

4. *Вивчення змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні емоційно-вольової сфери* особистості показало, що в межах дослідження саморегуляції потреба у плануванні в курсантів розвинена слабо, мета досить часто змінюється, а отже й рідше досягається. На першому етапі випробувані майже не замислюються над своїм майбутнім, мету ставлять ситуативно і досить часто під примусом ззовні. Відносно шкали саморегуляції «моделювання» відзначається, що найвищої своєї вираженості вона набула на третьому етапі дослідження. Подібна картина була зафіксована щодо вираженості показників такої шкали саморегуляції, як «програмування». Показник саморегуляції «оцінка результатів» є найнижчим у групі курсантів. Найвищий же рівень загальної саморегуляції зафіксовано у фахівців ПРП МНС, які отримали досвід ліквідації наслідків складної надзвичайної ситуації.

Дослідження рівнів особистісної та реактивної тривожності показало, що на першому етапі дослідження рівень як особистісної, так і реактивної тривожності є високим. На другому етапі замірювання рівень реактивної тривожності в пожежних-рятувальників залишається високим, а рівень особистісної тривожності знижується до середнього. На третьому етапі тенденція щодо реактивної тривожності зберігається, а особистісний рівень тривожності суттєво знижується. Подібну ж тенденцію можна помітити щодо змін у загальному рівні тривожності випробуваних.

Аналіз стрес-долаючої поведінки пожежних-рятувальників при вирішенні екзистенціальних проблем професійної діяльності показав такі результати: на першому етапі професійного становлення у випробуваних відзначається схильність використовувати в складних екстремальних умовах нераціональний та неконструктивний тип копінг-поведінки. На другому етапі професійного становлення фахівцями майже не використовується «асоціальний тип» копіngu, домінуючою на цьому етапі виявилася стрес-долаюча поведінка за типом «пасивна пряма». Етап професіогенезу, який характеризується набуттям фахівцями-рятувальниками досвіду ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, характеризується домінуванням у ситуації стресу активної та просоціальної копінг-стратегій.

5. *Дослідження змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні ціннісно-сміслової сфери* показало, що домінуючою цінністю для курсантів, які взяли участь у нашому дослідженні, є соціальні контакти в межах такої життєвої сфери, як суспільне життя. У межах сфери

професійного життя майбутні фахівці виділяють таку цінність, як саморозвиток, а також цінність-мету матеріальне становище. У межах життєвої сфери навчання та освіти провідні позиції за результатами тестування надано власному престижу та досягненням. За результатами встановлено, що найбільш актуальними та важливими для курсантів є сфера навчання та освіти й суспільне життя.

Показано, що найбільш виразними на другому етапі дослідження стали такі цінності, як досягнення та соціальні контакти, що віднайшли максимального прояву в межах сфери професійного життя. Ці ж самі цінності залишаються актуальними й у межах сфери суспільного життя. Результати дозволяють підтвердити, що сфера професійного життя є найголовнішою для рятувальників-початківців. Другу сходинку відведено суспільному життю, де головною цінністю є досягнення.

Загальна картина виразності цінності-мети в групі пожежних-рятувальників, які отримали досвід ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, дозволяє говорити про чітку наведену спрямованість цих фахівців на своє професійне та суспільне життя. Головною цінністю для цих досліджуваних є активні соціальні контакти. Вона є найбільш актуальною у сфері професійного життя особистості.

Встановлено, що така складова сенсу життя, як «мета» знайшла найбільшого вираження на другому етапі дослідження при подоланні такої екзистенціальної проблеми, як вступ на посаду та початок самостійної професійної діяльності. Така складова, як «процес» знайшла максимального прояву на третьому етапі діагностування випробуваних пожежних, а найменшого – на першому етапі.

Отримані дані щодо вираженості шкали «локус контролю – «Я» та «локус контролю – «життя» у пожежних-рятувальників показали, що перша шкала отримала найбільшої вираженості на третьому етапі дослідження, а друга – ще на першому. Таким чином, найбільш чіткої, структурованої та логічної форми смисложиттєві орієнтації набувають на другому етапі проведення дослідження. Найбільша кількість фахівців на цьому етапі відрізняються найвищим рівнем осмисленості життя.

6. *Аналіз змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні мотиваційно-потребової сфери* дозволив встановити, що матеріальні потреби є частково задоволеними на всіх трьох етапах професійного становлення фахівців-пожежних. При цьому у фахівців, які тільки-но вступають на посаду, цей показник досягає зони повної незадоволеності, а вже на 3-му етапі знову повертається на попереднє місце. На цьому ж етапі загострюється потреба в безпеці як наслідок участі у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Соціальні потреби або потреби у міжособистісній взаємодії є також найбільш важливими для випробуваних, які вже дійшли до третього рівня вирішення екзистенціальних проблем професійної діяльності. Встановлено, що курсанти 2-го курсу та фахівці-початківці відрізняються досить високим рівнем незадоволеності потреби у визнанні.

7. *Діагностика змін, що відбуваються з фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів МНС на рівні «Я-концепції» особистості дозволила встановити наявність динамічних змін щодо фахівців пожежно-рятувальних підрозділів до власної професійної діяльності. Встановлено, що на першому етапі дослідження переважна більшість з випробуваних цілком позитивно оцінювала обрану професійну діяльність. На 2-му та 3-му етапах дослідження відзначається найбільша кількість випробуваних, які вказали, що їх професійна діяльність є складною та досить відповідальною. Міжгруповий аналіз отриманих результатів показав, що найбільш суттєві зміни у сприйнятті своєї професії були відмічені стосовно її оцінки, як можливості допомагати людям.*

Дослідження самовідношення на різних етапах професіогенеза дозволило встановити, що в межах цього явища помітних змін зазнали напрямки якісної самооцінки фахівця та здатність до рефлексії, яка дозволяє особистості «звертатися» до власного «внутрішнього світу» та проводити самоаналіз. Головною тенденцією у змінах самовідношення випробуваних можна назвати зміну самовідношення в бік пошуку та фіксації позитивних рис своєї особистості від етапу до етапу дослідження.

Перспективним напрямом подальших наукових пошуків ми вважаємо дослідження гармонізації діяльності людини на різних етапах її особистісно-професійного розвитку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Титаренко, А. В.** Психологічна підготовка особового складу аварійно-рятувальних підрозділів до виконання оперативних задач / Титаренко А. В. // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 5. – Харків: УЦЗУ, 2008. – С. 194-202.

2. **Титаренко, А. В.** Оцінка психологічного забезпечення професійної підготовки курсантів до діяльності пожежно-рятувальних підрозділів МНС / Титаренко А. В. // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія», 2009, № 842. – С. 334-340.

3. **Титаренко, А. В.** Психологічні особливості професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України / Титаренко А. В. // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 8. - Харків: УЦЗУ, 2010. – С. 162-170.

4. **Титаренко, А. В.** Особливості динаміки локусу контролю рятувальників на різних етапах професійного становлення / Титаренко А. В. // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 10.- Харків: НУЦЗУ, 2011. – С. 212-220.

5. **Титаренко, А. В.** Характер динамічних змін в структурі ціннісних орієнтацій фахівців-рятувальників / Титаренко А. В. // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2012. – Вип. 1 (26).- С. 261-268.

6. **Титаренко, А. В.** Характеристика змін темпераментальної структури фахівців рятувальних підрозділів МНС України на різних етапах професійного становлення / Титаренко А. В. // Право і безпека. Науковий журнал. – 2012. – №1 (43). – С. 344-352.

7. **Титаренко, А. В.** Характеристика змін типової поведінки фахівців-рятувальників на різних етапах професіогенезу / Титаренко А.В. // Вісник Київського національного торгово-економічного університету. Збірник наукових праць. Вип. № 3 (83). – Київ: КНТЕУ. 2012. – С. 140-146.

8. **Титаренко, А. В.** Влияние профессиональной деятельности на формирование психологических характеристик личности / Чрезвычайные ситуации: теория, практика, инновации: материалы Междунар. научн.-практ. конф., Гомель, 24-25 мая 2012 год. В 2 ч. Ч 2. / Гомел. инженер. ин-т МЧС Респ. Беларусь, Гомел. фил. Нац. акад. наук Беларуси; редкол. И. И. Суторьма (науч. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2012. – С. 143-144.

9. **Титаренко, А. В.** Професійні кризи як основа професійного становлення фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України / Титаренко А. В. // Збірка статей за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (24,25 лютого 2012 року, Україна, Донецька обл., м. Макіївка) [Текст] / За заг. ред. та упорд. В.М. Синельникова, В.Є. Луньова. Макіївка: МЕРГ, 2012. – С. 213-216.

10. **Титаренко, А. В.** Формування особистості професіонала / Титаренко А. В. // Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України: збірник тез доповідей IV науково-практичної конференції (м. Харків, 22 лютого 2012 р.) Секція 4 «Актуальні проблеми морально-психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку». – Х., АВВ МВС України, 2012. – С. 76-77.

11. **Титаренко, А. В.** Специфіка рятувальної діяльності як детермінанта виникнення поведінкових девіацій / Титаренко А. В. // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 7 квіт. 2012 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т права та масових комунікацій, Ф-т психології, менеджменту, соц. та інформ. технологій; Соціологічна асоціація України. – Х.: ХНУВС, 2012. – С. 217-220.

12. **Титаренко, А. В.** Особливості змін сприйняття обраної професії фахівцями рятувальних підрозділів МНС України на різних етапах професійного становлення / Титаренко А. В. // Проблеми психології діяльності в особливих умовах: матеріали IV Міжвузівської наукової конференції (19 квітня 2012 р., м. Черкаси). – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України, 2012. – С. 73-75.

АНОТАЦІЇ

Титаренко А.В. Трансформація індивідуально-психологічних характеристик рятувальників під впливом екзистенціальних проблем професійного становлення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2013.

У дисертації розглянуті зміни, що відбуваються у структурі індивідуально-психологічних особливостей рятувальників, детерміновані екзистенціальними проблемами професійного становлення.

Відзначено, що становлення і розвиток індивідуально-психологічних характеристик особистості відбувається в тісному взаємозв'язку з професіогенезом людини, ефективність якого забезпечується успішним подоланням всіх його стадій.

Доведено, що на першому етапі професійного становлення у фахівців відзначається активний процес формування особистості пожежного; другий етап можна назвати більш стабільним, ніж попередній, але тільки за умови прийняття фахівцем рішення про свою нову професійну ролі і соціальний статус; третій етап - етап переоцінки, головною особливістю якого є загальний професійний розвиток фахівця.

Запропоновано загальний опис тенденції трансформаційних змін індивідуально-психологічних якостей особистості фахівця пожежно-рятувального підрозділу при подоланні ним екзистенціальних проблем професійного становлення.

Ключові слова: екзистенціальна проблема, професіогенез, індивідуально-психологічні характеристики пожежного-рятувальника.

Титаренко А.В. Трансформация индивидуально-психологических характеристик спасателей под влиянием экзистенциальных проблем профессионального становления.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.09 – «Психология деятельности в особых условиях». – Национальный университет гражданской защиты Украины. – Харьков, 2013.

В диссертации рассмотрены изменения, происходящие в структуре индивидуально-психологических особенностей спасателей под влиянием экзистенциальных проблем их профессионального становления.

Установлено, что становление и развитие индивидуально-психологических характеристик личности происходит в тесной взаимосвязи с професіогенезом человека. Эффективность професіогенеза обеспечивается успешным преодолением всех его стадий, но особая роль отводится процессу обучения личности и формированию у нее профессионально-важных качеств, необходимых для выполнения конкретной профессиональной деятельности.

Под экзистенциальной проблемой в профессиональной деятельности пожарного-спасателя автор предлагает рассматривать такую проблему, которая ставит под сомнение дальнейшее существование специалиста в его качественно целостном состоянии, тем самым требуя принятия неотложных мер, помогающих предотвратить развитие у него профессиональных деструкций. При этом, среди основных особенностей, отличающих экзистенциальные проблемы от других ситуаций в жизнедеятельности пожарного-спасателя, выделяются их необычность, специфичность и новизна.

Доказано, что на первом этапе профессионального становления у специалистов отмечается активный процесс формирования личности пожарного; второй этап является более стабильным, чем предыдущий (но только при условии принятия специалистом решения о своей новой профессиональной роли и социальном статусе); третий этап - этап переоценки, главной особенностью которого является общее профессиональное развитие специалиста.

Предложено общее описание тенденции трансформационных изменений индивидуально-психологических качеств личности пожарного-спасателя при преодолении им экзистенциальных проблем собственного профессионального становления.

Ключевые слова: экзистенциальная проблема, профессиогенез, индивидуально-психологические характеристики пожарного-спасателя.

A. Titarenko. Transformation of individual and psychological characteristics of rescuers under influence of the existential problems of professional development. - Manuscript.

The thesis for obtaining the scientific degree of the candidate of psychological sciences on specialty 19.00.09 - "Psychology of activity in special conditions. - National University of civil defense of Ukraine. - Kharkiv, 2013.

In the dissertation it is examined the changes occurring in the structure of individual and psychological characteristics of rescuers which are determined by the existential problems of professional development.

It is noted that the formation and development of individual and psychological characteristics of personality is in close relationship with professional genesis of an individual and its effectiveness is assured by successful overcoming all its stages.

It is shown that an active process of firefighter's personality formation is taken place at the first stage of professional development of an expert, the second stage can be defined more stable than the previous one, but only on condition that an expert determines his new professional role and social status, the third stage is a stage of re estimation and the main feature of which is the total professional development of an expert.

It is offered a general description of the trends in transformational changes of individual psychological qualities of the expert of a firefighting and rescue department while dealing with his existential problems of professional development

Keywords: existential problem, professional genesis, individual and psychological characteristics of fire fighter and rescuer.

Підписано до друку 21.02.13. Формат 60x84x16
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк.арк 1.0.
Тираж 100 прим. Вид. №101/13. Зам.№620/13.

Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61123, м. Харків, вул. Чернишевська, 94